भट्टारकदेवशक्रविरचितप्रतापकाव्यस्य पञ्चविंशतिसर्गस्य सम्पादनमध्ययनञ्च

डॉ. शशिकुमारशर्मा

समीक्षात्मकभागः

शास्त्राणामध्ययनमध्यापनं तदैव अतीव सुकरं भवति यदा तच्छास्त्रस्यानुकूला पद्धतिराश्रीयते। नैकविधानां गद्यपद्यव्याकरणादीनां नाना शास्त्राणां साहित्यव्याकरणदर्शनादीनां पाठनं कथं वा करणीयमिति विषये शिक्षाविधाः प्राचीनार्वाचीनशिक्षणपद्धतीर्विमर्श्य निर्दुष्टरूपेणानुकूलपद्धतयः निरूपिताः।

अत एव प्राचीनार्वाचीनशास्त्राणां पूरकशास्त्रं शिक्षाशास्त्रमिति विदुषामभिप्रायः। कः विषयः, कया पद्धत्या पाठनीयम्, कया पद्धत्या नाध्यापनीयम् इति प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वात् शिक्षाशास्त्रस्य शास्त्रत्वं सिद्धम्। वस्तुतः शिक्षाशास्त्रिणः विषयानुकूलां पद्धतिं पाठयन्ति। यथा साहित्यशास्त्रस्य टीकापद्धतिः, व्याकरणस्य आगमन-निगमनपद्धतिः, पद्यस्य अन्वयविधिरिति। अस्मिन्नेव क्रमे संस्कृतशिक्षणे मया एका नूतनपद्धतिराश्रिता। का सा नूतनपद्धतिः, सा आकाङ्क्षापद्धतिः। आङ्-उपसर्गपूर्वककाङ्क्षिधातोः अच्-टाप्प्रत्ययाभ्याम् आकाङ्क्षा इति शब्दो निष्पद्यते। अपेक्षा, जिज्ञासा, अनुसन्धानम् इत्याद्यर्थेषु शब्दोऽयं प्रयुज्यते। सांख्यकारिकाव्युत्पत्तिवादवाक्यपदीयसदृशदुरुहविषयाणामपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं भवितुं शक्यते, तेन शिष्याः समीचीनरीत्या अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

शिक्षामनोविज्ञानानुसारं सर्वेष्वपि स्तरेषु प्रायः कण्ठस्थीकरणं निरस्तमभवत्। अत्र प्रश्नोत्तरपद्धत्या अध्यापनसमये आकाङ्क्षायाः आधारभूतं पदं कारिकायाः निष्कास्य तदाधारेण प्रश्नं पृच्छति। शिक्षार्थिनः तस्य प्रश्नस्य उत्तरं कारिकायां प्रयुक्तपदाधारेणैव ददाति। एवमासान्तं कारिकां पाठयति। वारं वारं कारिकायां विद्यमानानां पदानां प्रयोगेण तत्तत्पदानाम् उच्चारणाभ्यासो भवति। तथा च विना कण्ठस्थीकरणेन कारिकां स्मरति। सांख्यकारिकायाः कारिकाणां पाठनम् आकाङ्क्षापद्धत्या कथं वा करणीयम् , येन छात्राः अल्पश्रमेण अधिकविषयज्ञानं प्राप्नुयुः।

महाभाष्येऽपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं वर्तते इति दृश्यते। प्रश्नोत्तरमाध्यमेन आकांक्षापद्धतिराश्रिता। यथा – अथ शब्दानुशासनम्। शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्। केषां शब्दानाम् लौकिकानां वैदिकानाञ्च।

शोधावसरे भारतदेशस्याप्रकाशितमनुद्घाटितमस्पृष्टं ज्ञानरूपमातृकाणां स्थितिं ज्ञात्वा तासां प्रकाशनार्थं मया प्रतिज्ञा कृता। अत एव मत्प्रतिज्ञापूरणांशत्वेन अप्रकाशितपाण्डुलिपिमाश्रित्य शोधकार्यमिदं प्रचलति। अस्मिन्नेव क्रमे अप्रकाशितमातृकायामपि आकाङ्क्षापद्धतिः आसीत् वा न वा इति, किं प्राचीनकालेऽपि आकाङ्क्षापद्धत्या पठनपाठनं भवति वा इति च मनसि प्रश्नः जातः। अप्रकाशितमातृकासु अन्वेषणं कृतम्। इमं विधिमाश्रित्य भट्टारकदेवशक्रमहोदयेन प्रतापकाव्यं रचितम्।

मातृकायाः सामान्यपरिचयः –

अस्य ग्रन्थस्य एका मातृका जयपत्तनस्थजैनदिगम्बरप्राकृतापभ्रंशसाहित्याकादमिग्रन्थालये विद्यते। अस्याः मातृकायाः प्रतिकृतिः ग्रन्थस्यास्य सम्पादनाय स्वीकृता।

ग्रन्थस्य सामान्यपरिचयः -

अस्मिन् ग्रन्थे द्वात्रिंशद्सर्गाः सन्ति। अत्र ग्रन्थकारेण शिखरिणीवृत्तबद्धश्लोकस्य आकाङ्क्षापद्धत्या व्याख्यानं विहितम्। अस्मिन् श्लोके भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य प्रतापविषयः वर्णितः। अत्र प्रथमं तु मङ्गलाचरणं तत्पश्चात् प्रतापकाव्यस्य विषये लिखितम्। अस्य ग्रन्थस्य सम्पादितेकैकस्य सर्गस्य पत्रिकायां प्रकाशनं भवेत् इति मनसि निधाय सुधियां स्वान्तमावर्जयेत्तर्हि मन्ये सफलोऽयं मे प्रयास इति। प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमसर्गाणां प्रकाशनं जातम्।

इदानीं मया षष्ठमसप्तमाष्टमनवमदशमसर्गाणां वर्णनं सम्पादनञ्चात्र क्रियते। यद्यपि प्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तं अन्यपत्रिकायां प्रकाशनं जातं तथापि अत्र परिशिष्टे प्रकाशितप्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तसम्पादितभागस्यापि प्रकाशनं क्रियते। येन ग्रन्थस्य सम्पूर्णस्वरूपमेकत्रैव स्यादिति। अन्यसर्गाणामपि प्रकाशनमस्यामैव पत्रिकायां भविष्यति।

अत्र लेखकेन प्रथमसर्गे रामवाचकपक्षः स्थापितः। द्वितीयसर्गे कृष्णवाचकपक्षः स्थापितः। तृतीयसर्गे शिववाचकपक्षः स्थापितः। चतुर्थसर्गे ब्रह्मावाचकपक्षः स्थापितः। पञ्चमसर्गे सूर्यदेववाचकपक्षः स्थापितः। षष्ठमसर्गे शंवाचकपक्षः स्थापितः। सप्तमसर्गे शिवधर्मपक्षः स्थापितः। अष्टमसर्गे गणेशवाचकपक्षः स्थापितः। नवमसर्गे हनुमान्वाचकपक्षः स्थापितः। दशमसर्गे कर्त्तावाचकपक्षः स्थापितः। यथा कर्त्ता नैयायिकाणां यथा वेदातिकानां ब्रह्मा तथैव मीमांसकानां कर्मसकलविधिकरो भवतीति भावः। एवमेकादशसर्गे मीमांसकपक्षः स्थापितः। द्वादशसर्गे बौद्धमतपक्षः स्थापितः। त्रयोदशसर्गे ऋषभदेवपक्षः स्थापितः। चतुर्दशसर्गे जगच्छिरोमणिपक्षः स्थापितः। पञ्चदशसर्गे श्यामप्रभपक्षः स्थापितः। षोडशसर्गे आशीर्वादपक्षः स्थापितः। सप्तदशसर्गदारभ्य द्वात्रिंशद्सर्गपर्यन्तं द्व्यक्षरं स्वीकृत्य चित्रालङ्कारमाध्यमेन व्याख्यानं कृतं लेखकेन। सप्तदशसर्गे लक्ष्मीपक्षः स्थापितः। अष्टादशसर्गे जयसिंहभूपपक्षः स्थापितः। विंशतितमे सर्गे श्रृङ्गाररसप्राधान्यपक्षः स्थापितः। एकविंशतितमे सर्गे वाक्यमहिमाधिकारपक्षः स्थापितः। द्वाविंशतितमे सर्गे अस्य काव्यस्य पण्डितपक्षः स्थापितः। त्रिविंशतितमे सर्गे कृष्णप्रतापश्लेषपक्षः स्थापितः। चतुर्विंशतितमे सर्गे वैदनाथशिवपक्षः स्थापितः। पञ्चविंशतितमे सर्गे रोगहानिपक्षः स्थापितः।

अनया रीत्या द्वात्रिंशत् सर्गे स्वकल्पनया आकांक्षापद्धत्या भिन्नभिन्नवाचकपक्षाः स्थापिताः।

सम्पादनभागः

श्रीगणाधिपतये नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः।

स जयति परमात्मा यस्य लोको हि मग्नो
मननवरसमुद्रे कृष्णिकावद्विभाति।
त्रिभिदरमुदरेयं खेंशुमव्वाहिके वा
मणिरिव शुभरत्नं रोहणाद्रौ यथा वा।।1।।
गुरुपदकमलं प्रणौमि भक्त्या
हृदि मयि सततं करोमि शक्त्या।
ऋजुमनवचनैः स्तवीमि सूक्त्या
नततनुशिरसा यवीमि युक्त्या।। 2।।
यस्याः प्रसत्तेर्गुणरत्नखानेर्जडार्थदात्र्यासु पदार्थपात्र्याः।
विशालबोधाः प्रभवन्त्यबोधाः प्रणौमि तां तत्प्रभुवक्त्रजाङ्गाम्।।3।।
प्रतापकाव्यं रचयामि कामधेन्वाख्यकं षोडशवृत्ततो वै।
एकेन काव्येन तथैव युग्मपक्षेन भिन्नैः रसपङ्क्तिवृत्तैः।।4।।
भूपेन्द्रवृत्तं जगति प्रसिद्धभाषासु चेच्छिलष्टतरं भवेद्वै।
तत्संस्कृते किं बहुभिस्सदर्थैः क्लृप्तं मनोहारि सतां भवेन्न।।5।।
एकार्थतो यत्र भवेद्द्वितीयोऽप्यर्थोऽत्र चित्रप्रदमेव लोके।
काव्ये पुनर्यत्र युगत्रिपक्षार्थाः किं न युक्तं गुणिनां मुदे तत्।।6।।
अर्थप्रकाशोऽत्र न चास्ति विज्ञाष्टीकां विना वाध्ययनादृतेऽपि।
एकाक्षरीकोषसुशब्दयुक्त्या विमर्शनीयः स्पृहया विनाहो।।7।।

मादर्यवन्तोऽत्र भवेयुरस्य विज्ञा वयं किं पठनेन वित्त।
राजेन्द्रचेतो हरकं तदेतत्सदर्थसारं न परं कदर्थम्।।8।।
कवीन्द्रमाना नृपतेः सभायां काव्यं पठन्तु[1] परमादरेण।
परं सुखं नास्ति परत्र विज्ञाः प्रतापकाव्यस्य विमर्शनात्तत्।।9।।
क्व सूर्यवंशप्रभवो नृपोऽसौ क्व चात्र बुद्धिर्मम दुर्बलार्था।
तथापि राजेन्द्रगुणा बलान्मां वाचाल्यते चूतपिकेव चैत्रे।।10।।
सन्त्येव सन्तो भुवि ये गुणेषु पराः परेषां ग्रहणेषु गृध्राः
प्रयोजनं तेऽपि विना धरित्र्यां जीयासुरत्रापरकृत्य विज्ञाः।।11।।
जीयासुरन्येऽपि हि दुर्जनाख्याः निष्कारणं ये परदोषगृध्राः।
येषां भिया न स्खलते[2] सतां धीरहो महानेष मतो गुणो मे।।12।।
नाना कवित्वेषु चणास्तथापि
प्रतापकाव्यं वदनेषु यूयम्।
ताम्बूलवत्कृत्य नृपस्य गोष्ठ्यां
विशंतु विज्ञाः कुपमुन्मनाश्चेत्।।13।।
यथापरे मिष्टतराः सिताऽग्रे विभान्ति लोके हि कथापरा वा।
रामायणीभागवतीकथाऽग्रे काव्यानि विश्वानि तथैतकाग्रे।।14।।
इदं प्रबन्धं विरचय्य पूर्वं सूत्रं प्रवक्ष्ये प्रथमं हि तस्य।
द्वात्रिंशदर्थप्रसरप्रदस्य काव्यस्य स्वोपज्ञविनिर्मितस्य।।15।।

इति पीठिका।

।। पञ्चविंशतितमः सर्गः।।

कालुष्यकलनकालुष्यकलनकालुष्यकलनकालुष्यकलन।
कालुष्यकलनकालुष्यकलनकालुष्यकलनकालुष्यकलन।।
कालुष्यकलनकालुष्यकलनकालुष्यकलनकालुष्यकलन।
कालुष्यकलनकालुष्यकलनकालुष्यकलनकालुष्यकलन।।

[1] पठन्तू इति मातृकायां पाठः।
[2] सवलते इति मातृकायां पाठः।

अस्यार्थः – कलुषस्य पापस्य भावः कालुष्यं तस्य पापपरिणामस्य कलन इति विनाशको योऽसौ कालुष्यकलनस्तत्संबुद्धौ हे कालुष्यकलन हे पापभावविध्वंसक हे प्रतापसिंहभूपकालुष्यस्य कलुषभावस्य रोगसमूहस्य कलो इति रचनाविशेषस्तस्य न इति विनाशो भवतु तवेति शेषः। रचनायां कलो मन्द्रे इति। नो विनाशे निषेधके इति।

1. कथं भूतः कालुष्यकलनः।

रोगसमूहरचना। कालुष्यकलनः कालुष्यस्य कलुषपरिणामस्य कलना उत्पत्तिर्यस्मात्सः कालुष्यकलनः।

2. पुनः कथं भूतः रोगसमूहः कालुष्यकलनः। कलुषतायाः शरीरकालिमायाः कलना यस्मात्सः कालुष्यकलनः शरीरकृष्णताकर इत्यर्थः।
3. पुनः कथं भूतो रोगः कालुष्यकलनः नानाप्रकार ओषधिविशेषकारापणात् बहुपापभावकर इत्यर्थः।
4. पुनः किं विशिष्टो रोगः कालुष्यकलनः का इति शोभा तस्याः आसमन्तात् रुक्षरचना यस्मात्सः रौष्यकारकः शोभानिवारकः।
5. पुनः कथं भूतो रोगः कालुष्यकलनः। क इति रुधिरस्तस्य आरुक्ष्यकारीत्यर्थः।
6. पुनः कथं भूतो रोगः। कालुष्यकलनः। कस्य वीर्यस्य रुक्ष्यकारकः।
7. पुनः कथं भूतो रोगः कालुष्यकलनः। कस्य मांसस्य रुक्ष्यकारकः मांसशुष्ककारकः।
8. पुनः कथं भूतो रोगः कालुष्यकलनः। क इति कलहस्तेन आरुष्यरचकः रोगीसन् कलहकारी भवतीति भावः।
9. पुनः कथं भूतो रोगः कालुष्यकलनः। कैरिति प्रश्नैः आसमन्तात् रुक्षकरः। वैद्यं वैद्यं प्रति प्रच्छाकरणादिति भावः।
10. पुनः कथं भूतो रोगः कालुष्यकलनः। कस्य इति जठराग्नेः। आरुक्षकरः बुभुक्षा मन्दकर इत्यर्थः।
11. पुनः कथं भूतो रोगः कालुष्यकलनः। क इति वायुः स्वासोच्छवासजनितशरीरपवनस्तेषां अगौरवः आधिक्यस्तेन आरुक्ष्यकरः। रोगाद्दह्वाछवासोत्पत्त्याग्लानिर्जायिते इति भावः।
12. पुनः कथं भूतो रोगः कालुष्यकलनः। क इति द्रव्यस्तस्य अ इति व्ययस्तेन आरुक्ष्य करो यो रोगी भवति। औषधिपानपथ्यवैद्यादिबहुद्रव्यव्ययेन दुःखी भवतीति भावः।
13. पुनः कथं भूतो रोगः कालुष्यकलनः। क इति चक्रः भ्रमः पित्ताधिक्येन भ्रमरोगस्तेन अर्द्दनं पीडनस्तेन आरुक्षकरः। अर्थात् रोगेण निर्बलता भवति ततश्चक्रवद्भ्रामणेन पीडा जायते ततो रौक्षता भवतीति भावः।
14. पुनः कथं भूतो रोगः कालुष्यकलनः। क इति निन्दा तस्या आ इति आधिक्यस्तेन रुक्षकरो रोगसमूहात् सर्वकुट्म्बादिभिर्निन्दा भवति। अतः सर्वे दोषाः रोगाधिक्यात् प्रजायन्ते इति भावः। अतस्ते रोगहानिर्भवतु ईश्वरप्रसादेनेति शुभवाञ्छाचिन्तवनरूपाशीर्वादिति भावः। को ब्रह्मात्मानिलार्काग्निचित्रारि यमकेकिषु।

विष्णुवाहनशब्दे प्रौसितकर्णे वसौ द्युतौ।।1।।

कलहे को विजानीयात्प्रश्नेऽर्थेऽपि क्वचिन्मतम्।

सर्गे चक्रे तथा मित्रे शुद्धेऽर्थे स्मरकालयोः।।2।।

कं शुक्रे रुधिरे मांसे फले प्रश्ने तु कन्दुके।

कं शिरोम्बुसुखे क्लीबे निन्दायामानने व्ययम्।।3।।

इति कालिदासादिकृतैकाक्षर्याम्। अ इति। गौरवेन्तःपुरे हेतौ। इति दण्डीकृतैकाक्षर्याम्।

आ इति बन्धुवर्गे तिरस्कारे। इति कालिदासोक्तिः।

।। इति रोगहानिपक्षार्थः।।

श्रीमच्छ्रीजयसिंहभूपतनयो भूत्माधवादिर्हरि-
स्तस्माद्योजनि विश्वराजमुकुटालङ्कारभूतो भुवि।
तस्य श्रीशप्रतापसिंहनृपतेः काव्ये प्रतापाद्वये
श्रीभट्टारकदेवशक्रयकृते बाणद्विसर्गो गतः ।।25।।
एषोऽमृतध्वनिरस्त्येव च तनकाभ्यां युगजलपाभ्यां यतिरिह।
अमृतध्वनिछन्दः चतुर्विंशत्यक्षरपद्यम्।

।। इति श्रीप्रतापकाव्ये अमृतध्वनिछन्दसः काव्यस्य टीकायां पञ्चविंशतितमः सर्गः।।25।।

सहायकाचार्यः, व्याकरणविभागः,
जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्